

کمیته ملی حافظه جهانی

برگ پیشنهاد ثبت اثر در حافظه جهانی ایران

المسالک و الممالک

بخش الف) خلاصه‌ای از نکات برجسته و مهم

۱. ذکر دلایل منحصر به فرد بودن و اهمیت اثر معرفی شده به صورت خلاصه

کتاب *المسالک و الممالک*، یکی از مهمترین کتابهای جغرافیایی سده ۴ق / ۱۰م است. مؤلف این کتاب ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری، معروف به کرخی، از جغرافیانویسان سده ۴ق / ۱۰م است. سال تولد او معلوم نیست، ولی سال درگذشتش با اختلاف حدود ۳۴۶ق / ۹۵۷م نوشته شده است^۱.

اصطخری یکی از پایه‌گذاران دانش جغرافیا در جهان اسلام است. او در کتاب خود به توصیف جهان اسلام پرداخته است. اهمیت این اثر در این است که او در طول حیات خود بسیار سفر کرده، ماوراءالنهر (فرارود، آسیای مرکزی)، شام و مصر را دیده است. از اینرو اصطخری توضیحاتی را که در کتاب خود راجع به مناطق و سرزمینهایی که دیده می‌دهد بسیار با ارزش و با اهمیت است. او قلمرو جغرافیایی گسترده‌ای را مورد تحقیق و بررسی قرار داده، و در پی تقسیم جهان اسلام به ۲۰ اقلیم (۲۰ منطقه جغرافیایی وسیع)، از رُبع معمور و مساحت آن و دریاها سخن گفته، سپس به وصف جزیره‌العرب، اقیانوس هند، دیار مغرب (با اندلس و سیسیل)، مصر، شام، دریای روم (مدیترانه)، جزیره (شمال بین‌النهرین)، عراق (جنوب بین‌النهرین)، دیار خوزستان، دیار فارس، دیار کرمان، سرزمین هند (نواحی مسلمان‌نشین آن)، نواحی غربی و مرکزی ایران، دیلمان، سرزمینهای پیرامون خزر (کاسپی)، بیابانهای داخلی ایران، سیستان، خراسان و ماوراءالنهر (فرارود آسیای مرکزی) پرداخته است. اصطخری تنها به ذکر این مناطق بسنده نکرده و همچنین از حبشه (اتیوپی)، زنگبار (سواحل شرقی افریقا) و برخی دیگر از مناطق قاره افریقا سخن به میان آورده است^۲. ذکر این اطلاعات

که در آثار جغرافیایی پیش از او وجود ندارد، این اثر را در نوع خود منحصر به فرد کرده است.

اصطخری افزون بر آن مطالب، آگاهی‌هایی از مرزها، شهرها، مسافتها و راههای ارتباطی، همچنین درباره اقوام هر ناحیه و دین مذهب آنان به دست می‌دهد. مثلاً اطلاعات او راجع به صقلابیان (اسلاوها) هر چند اندک و پراکنده، اما بسیار ارزنده است. او از محصولات کشاورزی هر ناحیه، تجارت، صناعت و پیشه مردم آن مطالب سودمندی ارائه کرده است که امروزه از نظر جغرافیای تاریخی، انسانی، سیاسی، مردم‌شناسی و اقتصاد از مآخذ بسیار با ارزش به شمار می‌آید.^۳

یکی دیگر از مباحثی که این اثر را منحصر به فرد کرده است اطلاعاتی است که او از آثار و بناهای تاریخی مناطق، دژها، آتشکده‌ها و شهرهای حصین و محصور آن می‌دهد که امروزه با مطالعه این کتاب می‌توان به وضعیت این آثار و بناها در سده ۴ق/۱۰م پی برد.^۴

اصطخری در این کتاب نقشه‌هایی بر اساس شیوه ابوزید بلخی در *صورالاقالیم* طرح کرده است و چون از ابوزید بلخی که نماینده مکتب و سنتی نو در جغرافیای ایرانی و اسلامی بود، تاکنون اثری بدست ما نرسیده، بنابراین می‌توان اصطخری را حافظ، تکمیل کننده و انتقال دهنده این مکتب و سنت نو برای جغرافیانگاران پس از خود دانست و با مطالعه کار اصطخری می‌توان به شیوه کار ابوزید بلخی و مکتب بلخی پی برد.^۵

۲. معرفی و توصیف اثر انتخابی

۲/۱. نام و اطلاعات کامل مربوط به هویت اثر ذکرشود. معرفی و توصیف اثر انتخابی

این کتاب ترجمه‌ای کهن از *المسالك والممالك* است که مترجم (با حذف الف و لام) آن را *مسالك و ممالك* نام نهاده است. این نسخه به شماره ۳۵۱۵ در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود. مترجم نامی از خود نبرده و محققان تاکنون به هویت او آگاهی نیافته‌اند و تاریخ ترجمه معلوم نیست. کاتب این نسخه محمدبن سعدبن محمد نخجوانی معروف به ابن ساوجی است. این نسخه به سال ۷۲۶ هـ کتابت شده و دارای ۲۷۵ صفحه / ۱۳۸ ورق است. طول نسخه ۳۰/۸ سانتیمتر و عرض آن ۲۲/۹ سانتیمتر می‌باشد، این نسخه دارای ۱۲ سرلوحه و ۲۰ عکس یا نقشه رنگی و ۲ نقشه سیاه سفید است

و نوع کاغذ معروف به دولت آبادی است.

یادآوری می‌شود فهرست‌نویس این کتاب به اشتباه در معرفی نامه نسخه آن را *صورالاقالیم* نامیده است. تاریخ اکتشاف اثر معلوم نیست ولی این نسخه در گنجینه آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی نگهداری می‌شده که بعداً به موزه ایران باستان انتقال یافته است.

۲/۲. توصیف اثر به صورت کامل و واضح ضمیمه‌شود.

مسالک و ممالک اصطخری کتاب جغرافیایی است که مؤلف آن را از روی کتاب دیگرش *موسوم* به *صورالاقالیم* نگاشته است. *صورالاقالیم* نخستین اثر اصطخری است که نسخه‌برداری و برگرفته از *صورالاقالیم* ابوزید بلخی بوده است. با این تفاوت که کتاب *صورالاقالیم* او در ذکر نواحی فارس و کرمان از کتاب ابوزید بلخی توضیحات بیشتری داشته است. بنا به نظر دخویه مستشرق هلندی، اثر استخری نسخه دوم و مفصل اثر بلخی است و بین سالهای ۳۱۸-۳۲۱ق/۹۳۰-۹۳۳م یعنی در روزگار حیات ابن بلخی تألیف شده است.^۶

کتاب *صورالاقالیم* اصطخری را مولر در ۱۸۳۹م از روی نسخه خطی سال ۶۹۰ق به چاپ تصویری به چاپ رسانید.^۷ پس از آن مُرتمَن در ۱۸۴۵م این کتاب را به زبان آلمانی ترجمه کرد.

برخی از محققان هم معتقدند بعدها اصطخری *صورالاقالیم* را با شرح و تفصیل بیشتری به زبان عربی نوشت و آن را به رسم آن روزگار *المسالک و الممالک* نام نهاد.^۸

تأثیر و نفوذ این کتاب تا حدی بود که دو ترجمه فارسی از آن صورت گرفت. اولین ترجمه یعنی همین نسخه مورد نظر، هرچند تاریخ دقیق آن مشخص نیست اما از شیوه نثر و سبک آن می‌توان پی برد که در سده ۵ یا ۶ق (۱۲/۱۱م) این کتاب از یک نسخه عربی که مترجم در اختیار داشته به فارسی برگردانده شده است.^۹ یکی دیگر از این ترجمه‌ها، مربوط به مترجمی بنام محمد بن اسعد بن عبدالله تُستری حدود سده ۸ق/۱۷م است. نام مترجم یکبار در دیباچه کتاب و یکبار نیز در یادداشت و تصحیح (برگ پایان نسخه) آمده است.^{۱۰}

متن عربی کتاب *المسالک و الممالک* نخستین بار در ۱۸۷۰م در لیدن توسط دخویه به چاپ رسید. از روی این نسخه در

سال ۱۹۲۷، ۹ بار دیگر افست شد که این چاپ فاقد نقشه‌های جغرافیایی است.

بار دیگر نسخه عربی کتاب *المسالك و الممالک* را محمد شفیق غربال با تحقیق و مقدمه محمد جابر عبدالعال الحینی، همراه با ۲۰ نقشه سیاه و سفید که از مجموع پنج نسخه عربی موجود در کتابخانه‌های عربی و اروپایی بود، در ۱۳۸۱ق/ ۱۹۶۱م در قاهره به چاپ رسانید.

۳. ارزیابی اثر براساس معیارها

(ارزیابیها مقایسه‌ای و نسبی می‌باشد و هیچ معیار مطلق برای اهمیت فرهنگی سند در نظر گرفته نشده است.)

۳/۱. آیا اعتبار و سندیت اثر اثبات شده است؟

(اثر معرفی شده باید نسخه‌ای اصیل باشد.)

بله، این نسخه دهها سال در کتابخانه شیخ صفی (در اردبیل) نگهداری می‌شد، مدتی در کتابخانه معارف و سپس به موزه ایران باستان (امروزه موزه ملی ایران) انتقال داده شد. سپس این نسخه اصیل و کهن توسط برجسته‌ترین نسخه‌شناس ایرانی استاد ایرج افشار با مقابله ۷ نسخه معتبر دیگر از این ترجمه در ۱۳۴۰ش / ۱۹۶۲م تصحیح و به چاپ رسید.

از این ترجمه تاکنون ۱۸ نسخه یافت شده که استاد ایرج افشار برای تصحیح آن از ۷ نسخه معتبرتر استفاده کرده‌اند.

۳/۲. آیا این اثر بی‌بدیل و منحصر به فرد است و اهمیت ملی دارد؟

(کمیته ملی حافظه جهانی بایستی از اینکه سند انتخابی از اهمیت ملی برخوردار است، مطمئن شود بنابراین مدرک باید بی‌همتا و جایگزین ناپذیر باشد و ناپدید شدن آن یا خراب شدنش باعث فقر میراث ملی شود. این اثر باید در طول زمان یا در دوره فرهنگی خاصی تأثیر زیادی در کشور گذاشته باشد. چنین مدرکی ممکن است نماینده یک نوع باشد اما نباید چیزی با آن یکسان باشد. این اثر باید تأثیر عمده‌ای چه مثبت و چه منفی بر روند تاریخ ایران داشته باشد.)

بله، چون ترجمه فارسی این اثر در موارد بسیاری با متن عربی آن تفاوت‌هایی دارد، برای نمونه در ترجمه فارسی آن در فصل مربوط به ماوراءالنهر (آسیای مرکزی) مطالب و اطلاعاتی وجود دارد که قابل توجه و بررسی است.

افزون بر آن، امروزه متن فارسی آن به علامت قدمت نثر و اشتغال بر لغات و اصطلاحات فارسی در آن روزگار از لحاظ مسائل زبان‌شناسی و تاریخ زبان، مورد اعتناء و در خور توجه محققان است.^{۱۱}

آنچه این اثر را منحصر به فرد کرده است این است که در نسخه ترجمه فارسی *المسالک و الممالک*، ۲۰ نقشه رنگی و ۲ نقشه سیاه و سفید مربوط به جهان اسلام وجود دارد که بنا به نوشته استاد ایرج افشار هم‌ه این نقشه‌ها متعلق به این نسخه است که نسخه‌ای کامل و کهن است.^{۱۲} در حالی‌که بنا به نوشته یوسف‌کمال^{۱۳} مجموع نقشه‌های موجود در نسخه‌های عربی *المسالک و الممالک* از نسخه‌های مختلف در کتابخانه‌های گوناگون دنیا که در آثار یوسف‌کمال گردآوری شده کمتر از ۲۰ نقشه است.

۳/۳. این اثر دارای کدام یک از معیارهای زیر می‌باشد:

(در برابر هر کدام از معیارهای انتخابی، توضیحی قابل قبول و به صورت جداگانه نوشته شود. اگر فضای خالی کافی نیست، در برگه جداگانه‌ای نوشته و پیوست شود. در ضمن توجه داشته‌باشید، مدرک موردنظر باید حداقل دو ضابطه از ضابطه‌های زیر را دارا باشد تا اهمیت ملی آن مشخص شود.)

الف) زمان:

(قدمت محض به تنهایی باعث اهمیت یک سند نمی‌شود اما هر سند مخلوق زمان خود است. بعضی از اسناد ممکن است در زمان خود سبب ایجاد بحران یا تغییر فرهنگی یا سیاسی مهمی شده باشند و گاهی نیز ممکن است یک سند معرف یک کشف جدید یا نخستین نمونه نوع خود باشد.)

چنانکه اشاره شد اصطخری پایه‌گذار دانش جغرافیا در جهان اسلام بود که بوسیله او مکتب جغرافیایی بلخی بیشتر شناخته شد. او نه تنها در زمان خود در سده ۴/۱۰م بر دیگر جغرافیانگاران تأثیر گذاشت، بلکه این تأثیر تا چند سده همچنان ادامه داشت و کتاب او منبع و مأخذی برای جغرافیانویسانی چون مقدسی، جغرافی‌نگار سده ۴/۱۰م و نیز مورد توجه مؤلف ناشناخته متن فارسی *حدود العالم* و یاقوت حموی *معجم البلدان* جغرافی‌نویس سده ۷ق بود.^{۱۴}

از آن گذشته ابن حوقل نصیبی از دیگر جغرافیانگاران سده ۴ ق معاصر اصطخری، تأکید می‌کند که انگیزه اصلی اش از تألیف کتابش، دیدار و ملاقات با اصطخری و مطالعه آثار او بوده است. چنانکه ابن حوقل اشاره کرده، اصطخری نقشه منطقه فارس را بسیار مضبوط کشیده بود.^{۱۵}

مقدسی از دیگر جغرافیانگاران سده ۴ ق / ۱۰ م در کتاب خود *احسن التقاسیم* کار و سبک اصطخری را بسیار بهتر از بلخی شمرده، چنانکه او اشاره کرده بلخی در طول حیات خود سفر نکرده، لذا آنچه در مورد مناطقی که توضیح داده، مطالب او به درستی و اهمیت مطالب اصطخری نمی‌تواند باشد.^{۱۶} از لحاظ زمانی دامنه نفوذ کتاب *مسالك و ممالک* آن چنان گسترده بود که در سده ۹ ق / ۱۵ م نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه شاهرخ تیموری وجود داشت و بنا به گفته ایران‌شناسان بزرگی چون ولادیمیر بارتولد انگیزه حافظ ابرو در تألیف کتاب جغرافیای خود شد.^{۱۷}

کتاب *المسالك و الممالک* اصطخری نزد مسلمانان دارای آن چنان اعتبار و اهمیت بود که ۶ سده پس از تألیف این کتاب در اوایل سده ۱۱ ق (۱۰۰۳ ق) / اواخر سده ۱۶ م (۱۵۹۶ م) در روزگار سلطان محمد سوم عثمانی به زبان ترکی ترجمه شد.^{۱۸} و این گواه آن است که مطالب *المسالك و الممالک* اصطخری حتی چند سده پس از آن، همچنان سودمند می‌نمود.

(ب) مکان:

(ممکن است سند شامل اطلاعات اساسی و مهمی درباره یک منطقه تأثیرگذار در فرهنگ ملی و تاریخ ایران باشد یا خود محل، بر وقایع یا پدیده‌هایی که از طریق سند معرفی می‌شود، اثر مهمی داشته باشد یا حتی ممکن است مدرک شامل توصیف محیطهای فیزیکی یا سازمانهایی باشد که ناپدید شده و اکنون اثری از آن نیست بنابراین مشخص بودن محل به وجود آمدن سند در تشخیص اهمیت آن موثر می‌باشد.) همان‌طور که اشاره شد اصطخری بیشتر مناطق مسلمان‌نشین جهان را مورد بررسی قرار داده است. او شخصاً به سرزمینهای اسلامی سفر کرده، از راهها، سرزمینها و ویژگیهای هر مکان، از آثار و بناهای مکانها و شیوه معیشت مردم آنجا سخن به میان آورده که امروزه از نظر جغرافیای تاریخی بسیار با ارزش و یکی از مهمترین منابع و مآخذ برای پژوهشگران تاریخ و جغرافیای تاریخی به شمار می‌آید.

ج) مردم:

(متن فرهنگی یا اجتماعی ایجاد سند ممکن است، بازتابی از جنبه‌های مهم رفتار انسانی یا موجد توسعه‌های اجتماعی، صنعتی، هنری و سیاسی باشد؛ ممکن است مبنای حرکت‌های بزرگ، تحولات، پیشرفت‌ها و سقوطها باشد؛ شاید هم تحت تاثیر گروه‌ها یا افرادی با نقش‌های تعیین‌کننده و مهم باشد.)
در این کتاب به شرح مردم، خُلُق‌ها و عاداتشان، شیوه زندگی‌شان، دین و مذهب آنان و گروه‌های قومی و اینکه در آن دوره به چه زبانی سخن می‌گفتند پرداخته شده است.

د) موضوع و مضمون؛

(موضوع سند ممکن است معرف توسعه فکری یا تاریخی خاصی در هنر، ورزش، ایدئولوژی، سیاست، علوم انسانی، اجتماعی و طبیعی باشد.)
المسالک و الممالک اصطخری کتاب جغرافیایی است که امروزه دارای پایگاه و جایگاه دقیق علمی است و به عنوان یکی از مآخذ مهم در جغرافیای تاریخی، انسانی و سیاسی و مردم‌شناسی، در تحقیقات علوم انسانی به شمار می‌رود.

ه) فرم و سبک:

(ممکن است اثر، ارزش زبان‌شناسی، سبک‌شناسی یا زیباشناختی برجسته‌ای داشته باشد و شاید نمونه یک نوع رسم یا یک شغل یا حامل ناپدید شده یا در حال ناپدید شدن باشد.)
ترجمه فارسی اثر که به *مسالک و ممالک* نامگذاری شده، از نظر لغات و اصطلاحات مربوط به سده ۵ و ۶ بسیار حائز اهمیت است. اسلوب زبان و متن کتاب *عربی المسالک و الممالک* آنچنان ساده و به سبک فارسی نزدیک است^{۱۹} که شرق‌شناس بزرگی چون کارل بروکلمان این نظریه را ارائه کرد که شاید مؤلف، کتاب خود را ابتدا به زبان فارسی نوشته باشد^{۲۰}. چنانکه وجود کلمات فارسی در نقشه‌های موجود در متن عربی هم این نظریه تقویت می‌کند.
دانشمندان اروپایی دیگری هم به این ترجمه فارسی توجه داشتند، چنانکه ویلیام اوزلی سالها ترجمه *فارسی المسالک و*

الممالک را که نسخه‌ای از آن را خود در اختیار داشت، آن را به اشتباه ترجمه‌ای از کتاب ابن‌حوقل می‌دانست و او این کتاب را به همین عنوان تدوین کرده بود، اما بعدها معلوم شد که این ترجمه بسیار ارزشمند همان، ترجمه کتاب اصطخری است.^{۲۱}

۳/۴. آیا نکاتی درباره کمیاب و نادر بودن این اثر، یکپارچگی و تمامیت، و کامل بودن آن وجود دارد؟ در سوال ۴/۲ پاسخ داده شد.

آیا خطری این اثر را تهدید می‌کند؟ خیر.

آیا در باب مدیریت اثر نکته‌ای وجود دارد؟ بله، در نسخه‌های مسالک و ممالک که به دست ما رسیده، این نسخه کاملترین نسخه نقشه‌دار است و نسخه‌های دیگر ناقص هستند و مدیریت هم وجود دارد و در کتابخانه موزه ملی ایران نگاهداری می‌شود.

۴. اطلاعات حقوقی

۴/۱. اطلاعات مربوط به مالک اثر: (چنانچه اثر متعلق به فرد خاصی است)

نام: - نام خانوادگی: -

نشانی محل کار: -

شماره تلفن محل کار: -

شماره نمابر محل کار: -

پست الکترونیک: -

نشانی منزل: -

شماره تلفن منزل: -

۴/۲. اطلاعات مربوط به مسئول نگهداری اثر:

نام سازمان: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

نام و نام خانوادگی: اسفندیار رحیم مشائی

سمت: معاون رئیس جمهوری و رئیس سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

نشانی محل کار: تهران، خیابان آزادی، جنب بزرگراه یادگار امام

شماره تلفن محل کار: ۹۸۲۱۶۶۰۱۷۰۷۱-۳

پست الکترونیک: info@iran.miras.ir

۴/۳. وضعیت حقوقی اثر:

(الف) نوع مالکیت اثر (عمومی، شخصی و غیره): ملی؛

(ب) چگونگی دسترسی به اثر: با توجه به اینکه از روی این اثر در موزه ملی ایران میکروفیلم و تصویر دیجیتالی

(CD) برای استفاده محققان تهیه شده است، امکان دسترسی به تصویر اثر وجود دارد، ولی به تشخیص مدیر موزه

رؤیت کاغذ و خط اصل اثر منحصراً در اختیار دانشمندان متخصص قرار داده می‌شود؛

(ج) متولی (نگهدارنده اثر): موزه ملی ایران؛

(د) سایر عوامل مرتبط با وضعیت حقوقی اثر: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

۵. طرح مدیریتی

۵/۱. آیا طرح یا طرح‌های مدیریتی جهت نگهداری بهتر از این کتاب در نظر گرفته شده است؟

ساختمان موزه ملی ایران شرایط استاندارد نگهداری آثار نفیس را دارد و به تجهیزات ضدحریق و ضد آب‌گرفتگی و

زلزله مجهز شده است و تسهیلات ذیل برای حفظ و نگهداری و در دسترس قرار دادن محققان فراهم شده است.

مشخصات کتاب‌شناسی اثر در فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه درج شده و نسخه مورد مرمت قرار گرفته است.

کتاب در شرایط متناسب نگهداری می‌شود

۶. رایزنیهای مرتبط با اثر

۶/۱. اطلاعاتی دربارهٔ جلسات مشورتی که برای انتخاب این اثر با مراجع زیر برگزار شده، ارائه شود:

الف) مالک اثر

ب) متولی اثر

ج) کمیته ملی حافظه جهانی

برای تکمیل پرونده این اثر با متخصصان و استادان دانشگاه جلسات متعددی برگزار شد و شش نفر از نامبردگان در برگه توصیه نامه پیوست، صحت مندرجات این پرونده را برای ثبت در حافظه جهانی تأیید کردند.

بخش ب) اطلاعات فرعی

(اطلاعات فرعی در تصمیم‌گیری برای انتخاب اثر تأثیری ندارد؛ این اطلاعات در بانک داده‌ها به عنوان اطلاعات اضافی وارد می‌شود.)

۷. ارزیابی خطرات

۷/۱. انواع خطراتی که اثر را تهدید می‌کند، ذکر شود.

با توجه به رعایت کلیه نکات ایمنی، در حال حاضر هیچ خطری اثر را تهدید نمی‌کند

۸. وضعیت نگهداری

۸/۱. اطلاعات کاملی دربارهٔ وضعیت نگهداری اثر ارائه شود.

(جهت اطلاعات بیشتر به راهنمای ضمیمه مراجعه گردد.)

شرایط نگهداری، مطلوب و استاندارد است.

اثر در مخزن نسخ خطی موزه ملی ایران نگاهداری می شود.

بخش ج) ارائه کننده اثر:

اکبر ایرانی

رئیس مرکز پژوهشی میراث مکتوب

تاریخ

امضاء

پی‌نوشتها

۱. زرکلی، 41/1: افشار، مقدمه بر مسالک و ممالک، «هفت».
۲. (کراچکوفسکی، IV/197-198؛ کرامرس، «ادبیات جغرافیای...»، 195-196، همو، «مسأله بلخی - اصطخری...»، 9-11؛ نیز نک: اصطخری، ترجمه فارسی، جم).
۳. (کراچکوفسکی، همانجا؛ ریتر، مقدمه بر...، V-VIII).
۴. (نک: اصطخری، ترجمه قرن ۵ و ۶، ۱۷، ۳۶، ۷۲، جم).
۵. (میلر، I(1)/17-19؛ کرامرس، «مسأله بلخی و اصطخری...»، 10-30، همو، «ادبیات جغرافیای...»، 197؛ سوسه، ۱۵۹-۱۶۳؛ دخویه، «مسأله اصطخری...»، 42؛ مژیک، 145-149).
۶. (دخویه، «مسأله اصطخری»، 50؛ نک: اصطخری، الاقالیم، به کوشش مولر).
۷. (مژیک، 145-146؛ کرامرس، «تأثیر سنت ایرانی...»، 142-144، همو، ادبیات جغرافیای...، 172-204).
۸. (کراچکوفسکی، همانجا).
۹. (افشار، مقدمه بر مسالک و ممالک).
۱۰. (همو، مقدمه بر ممالک و مسالک اصطخری، «هجده»).
۱۱. (افشار، همان، «هفت - بیست و چهار»).
۱۲. (همو، همان، «بیت و بیست و دو - بیست و سه»).
۱۳. (III(3)/587).
۱۴. (بارتولد، «مجموعه»، VIII/519-523-528 مینورسکی، تعلیقات بر حدود العالم 414).
۱۵. (کراچکوفسکی، IV/128؛ نک: ابن حوقل، ۲۲۹/۱-۲۳۰).
۱۶. (مقدسی، ۴-۵ و حاشیه؟).
۱۷. (بارتولد، «مجموعه»، VIII/521، 600، همو، مقدمه بر حدود العالم، 20؛ نیز نک: سجادی، مقدمه بر جغرافیای حافظ ابرو، ۲۲-۲۴).

۱۸. (تشنر، 4-39؛ کراچکوفسکی، IV/198).

۱۹. (کراچکوفسکی، 217، IV/197).

۲۰. (GAL, S, I/408).

۲۱. (بارتولد، مقدمه بر حدود العالم، 20).

۱. ابن حوقل، ابوالقاسم، *صورة الارض*، به کوشش ی ه کرامرس، لیدن، ۱۹۳۸م.
۲. اصطخری، ابراهیم، *کتاب الاقالیم*، چ تصویر، به کوشش مولر، گوتا، ۱۸۳۹م.
۳. همو، *مسالك الممالک*، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۸۷۰م. (وی مسالک را بدون الف و لام به کار برده است)
۴. *المسالک و الممالک*، با مقدمه و تحقیق محمد جابر عبدالعال الحینی، به کوشش محمد شفیق غربال، قاهره، ۱۹۶۱م/۱۳۸۱ق.
۵. افشار، ایرج، مقدمه، *بر مسالک و ممالک اصطخری*، مترجم ناشناخته ترجمه فارسی قرن ۵ و ۶، تهران، ۱۳۴۰ش.
۶. همو، مقدمه *بر ممالک و مسالک استخری*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تُستری، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۷۳ش.
۷. زرکلی، خیرالدین، *الاعلام*، بیروت، ۱۹۸۶م.
۸. سجادی، صادق، مقدمه *بر جغرافیای حافظ ابرو*، تهران، ۱۳۷۵ش.
۹. سوسه، احمد، *الشریف الادریسی فی الجغرافیا العربیه*، ۱۹۷۴م.
۱۰. مقدسی، محمد، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۹۰۶م.
11. Barthold, v. v., *sochineniya*, Moscow, 1973.
12. id, introd. *Hudud al Alam*, tr. V. minorsky, London, 1973.
13. De Goeye, M. J, «Die Istakhri – Balkhi Frage», *ZDMG*, 1871, vol XXV.
14. GAL.
15. Kamal, Youssouf, *Monumenta cartographica Africae et aegypt*, Frankfurt, 1987.
16. Krachkovskii, I. Yu., *Izbrannye sochineniya* , Moscow – Leningrad, 1957.
17. kramers, J. H., «L’Influence de La tradition Iranienne dans la Geographie Arabe», *Analecta orientalia*, Leiden, 1954.
18. id, «La litterature Geographique classique des musulmans», *Analecta orientalia*,

Leiden, 1954.

19. id, «La question Balkhi – Istahri Ibn Hawkal et l' Atlas de l'islam, *Atlas de l' Islam*», *Studies on Ibn Hauqal (2nd half 10 cent.) and Al – Istahri (1st half 10 cent.) collected and reprinted*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992.
20. Miller, K., *Mappae Arabicae Arabische welt – und Länderkaten*, Frankfurt, 1994; Minorsky, v., commentary on the translation of the *Hudnd al Alam*, London, 1937.
21. Mžik, Hans. V., «Das» Buchder Abbildungen der Lönder «Handschriftder Hofbibliothek in wien», *studies on Ibn Hauqal (2 nd half 10 cent) and Al – Istahri (1st half 10 cent) collected and reprinted*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992.
22. Ritter, C., introd. DasBuch der Lander Abū Ishāq alfārsi, tr. A. D. Mordtman, Frankfurt, 1995.
23. Taeschner, F. «Die geographische Literaturder osmanen», *ZDMG*, 1923, vol. 77 (2).